

Az Arbat szegedi gyermekei

Hosszú-hosszú ideje először fordul elő, hogy prózaelőadást nézek a szegedi Kisszínházban, s nem környékez az álom, nem tűnik elviselhetetlenül terjengősnek, kínos-vontatottnak, ellenkezőleg. Rövid. Sok oka van ennek, akár az egyszerű történetben elmaradó harangzúgásnak — mármint a püspök falusi fogadásán, ahol a magyarázkodó plébános nekibuzdulását imígyen hűtötte le gyorsan a magasrangú vendég: dejszen, ha nincs harang. Érjük be most annyival, a szegedi színjátszásban, úgy füst a dolog, lassacskán kerül majd harang. Darab (pontosabban: úgy, izgalmas, friss), rendezői lézer, érzékenyen reagáló társulati közeg — mindezek együtt garanciagyánúsak. Tulajdonképpen azt kell mondanom, látványos körmenet frontvonalán tűnik föl *Ruszt József*nek, a visszatérő főrendezőnek Arbat-adaptációja. Szolnokon, majd Pesten, Szikora János filmes technikával színpadra rajzolt *Zsivágó*-olvasata, moziban a grúz Abuladze Vezeklése, s miközben a könyvpiac vitatott, ám mindenképpen szenzációszámba menő (mert megjelenhetett) slágerei az irodalmi berkekben váltottak ki esztétikai Paszternak- és más csatákat, Szegeden került színpadra, vajúdott életszerű-elevenné egy olyan történet, ami rólunk, rövid szocializmustörténetünk meghaladott torzulásairól, mégis máig (s vélhetően még sokáig) ható közelmúltunkról szól.

*Ribakov*nak az Arbat nem egyszerűen utca, mint sok elődjének — olvasni a szerző válogatott műveinek előszavát —, hanem egy fogalom, amely a régi és az új oroszországi történelem, a legmagasabb rendű moszkvai értelmiségi lét és a legszabadosabb, legalantasabb moszkvai utcaszellem szövevényét jelenti. Valerij Murzakov idézi ezeket a sorokat a Szovjetszkaja Kultúra 1987. decemberi számában, ahonnan átveszi a regényt magyarul, *Nikodémusz Elli* fordításában publikáló folyóirat, a Szovjet Irodalom is. Okos kalauz, szétüzenve táborszerte: figyelem, nem holmi belügyről van szó, nagyobb közönséghez beszélnek. Persze, hogy felette kíváncsiságot ébreszt minálunk is, miként a fogadtatás odakint, a szülőházban. Mert valóságos szenzációt keltett — számol be Murzakov. Sokan úgy vélték, ez a könyv mondja ki azt az igazságot, amelyre mind az idősebb nemzedéknek, mind a fiataloknak szükségük van. „Nehéz erről a regényről beszélni — folytatja Murzakov —. Mindenekelőtt Anatolij Ribakov nagy, még-hozzá megérdemelten nagy irodalmi tekintélye, műveinek olvasói fogadtatása miatt. Ő a szerzője annak a híres trilógiának, amelyen több gyereknemzedék nőtt fel. Írt komoly társadalmi regényeket, a *Százezer kilométer* címűért Állami Díjjal tüntették ki. Ribakov a szerzője a *Nehéz homok* című mélyen szántó és drámai regénynek. Ezeket követte Az Arbat gyermekeinek szédítő sikere. Mivel bilincseli le annyire az olvasóit? Mindenekelőtt szenvedélyességével, őszinteségével, személyes fájdalommal. Azzal, hogy írás közben nem volt tekintettel semmilyen belső vagy külső cenzorra: erkölcsi kötelességét teljesítette. A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy bár az olvasókat lebilincselte a könyv, véleményük — a kritikusokétól eltérően — nem volt egybehangzó. A kritika a dicséretök özönét zúdította a szerzőre, és ebben a lelkendező hangzavarban az egyszerű olvasó ösztönös, többnyire érzelmi okokból fakadó, gyengén motivált ellenkezését vagy meg sem hallották, vagy úgy fogadták, mint amikor egy jól összeszokott zenekarban valaki szégyenletesen hamis hangot fog. Az *Arbat gyermekei* az emberi létezésnek nem egyetlen kérdését érinti. Szó esik a könyvben

a hatalom filozófiai és történeti szempontú értelmezéséről, a rossz és a jó, a cél és az eszköz örök kérdéséről, a választás, a szabad akarat problémájáról . . . Van miről gondolkodni. Van miről vitázni.”

Hogyisne, hiszen csupán Sztálin személyiségének (most nem a tetteinek!) megítélésében is meglehetősen a káosz. Magatartásában például Ilja Ehrenburg finoman ismerte föl, hogy minő hosszasan és tervszerűen szervezte a maga istenítését. Utasításaira találták ki a legendás történeteket, festették a hatalmas vásztnak. Fokozatosan szoktatták az embereket liturgikus jelzőkhöz, ájult, hisztérikus hozsanzához. Szovjet és más szocialista országbeli emberek, generációk Sztálin-imagója, ha tetszik, mítosza vetül itt egy machiavellista indítékú hatalmi mechanizmus boszorkánykonyhájának leleplezett praktikumára. Sokaknak nehéz ocsúdni még ma is Szovjetunió-szerte, kivált a háborús nemzedékekből. Egy vilniusi kritikus szerint, az Arbat-regény vonzereje inkább a *témában* sejlik, hogy olyan jelenségeket ábrázol a harmincas évekből, amelyeket sokáig és gondosan titkoltak. Vaszil Bikov egyenesen grandiózusnak nevezi társadalommetszetének teljességét, amivel a párt Központi Bizottságától hatol le a perifériáig, s minderre az *igazság* pozícióiból vállalkozik. A legnagyobb nyilvánosságot kapott vélemény persze Jevtusenkové, a költő, aki stílusát olyan festőművész Komótosan mozgó realista ecsetjéhez hasonlítja, aki nehéz, ám nemes, noha sokszor kízó feladatot állít maga elé: föl kutatni a történelem térképének fehér föltjait. Az ilyen föltök tudniillik megengedhetetlenek, mert az emberek a hiányokat akarva-akaratlan kitöltik fantáziájukkal, hol veszélyes, hamisan eltúlzott szörnyűségekkel, máskor nem kevésbé veszélyes idealizálással. Legalább annyira izgalmas tehát a fogadtatás, mint a regény maga — messze lehetne idézni. Csak két karakterisztikus megjegyzést még. Egy altábornagy: „negyven éve vártam erre, hogy a fronton felnőtt lett belőlem, s az igazságot kezdem kutatni. Sok mindent megértettem, de hogy így . . . pedig lényegében csak a prológust írta meg.” Satrov, a drámaíró: „A világ forradalmi mozgalmának egyik legnagyobb tragédiája Sztálin nevéhez fűződik, aki objektíve annyit tett a mozgalom kudarcáért, amennyit az összes osztályellenségünk együttvéve sem.” (Nem tartozik szorosan ide, mégis hadd említsem Ruszt érdeméül, hogy bátran behúzott: az Arbat szegedi fölvezetésének napjaiban a moszkvai színházi élet is hasonló szenzációt él át, még hozzá diákelőadás keretében, egészen a Kreml tövében. Viktor Korkija „paratragédiája” *A fekete ember, avagy én vagyok a szegény Szoszó Dzsugaszvil*i címet viseli, s két főszereplője van, Sztálin meg Berija. Dialógusfűzérük a közelmúlt szovjet történelmének borzalmas fejezeteit idézi, nagyjából olyan beállítással szerepeltetve Sztálint, mint a szegedi előadáson.)

Hanem az *Arbat gyermekei* mégsem egyszerűsíthető le holmi irányregényre — szól hozzá érzékenyen Barát József. Szerelmekről és gyűlölségekről, karrierokról és bukásokról szól. A légszomjról az Arbat „breaktáncos és rockhívó gyermekeinek, akik persze breakelés közben is pontosan tudják, hogy az Arbat házainak egyelőre csak a homlokzatát újították fel”. Ezekből a munkálatokból veszi ki oroszánrészét a ma 78 esztendő Ribakov, nem kevés önkorrekcióval módosított pályája jelen szakaszán. Hiszen akár hőse, Szasa Pankratov, ő is különleges gyermeke az Arbatnak. Mérnökcsalád sarja, Szasa egyetemén, a közlekedésmérnöki főiskolán szerez diplomát, gyorsan kap Sztálin-díjat, sematikus íróként aratja sikereit, aztán letartóztatják, elítélik, internálják stb. Innen hát könyvének igazságfedezete.

Ebből az életút-tapasztotta regényből, sokszálú cselekményfűzérből párolt szükségszerűen leegyszerűsítő színpadi adaptáció — egy bizonyos *N. L. Szkorik* dramaturgiai iránytűjével — a szegedi előadás. Állítólag többféle változat szüle-

tett a Szovjetunióban, s igazából annak körülményei sem tisztázottak, vajh színpadra került-e ott vagy sem? Így nehéz hűséggel dokumentálni, mennyiben világpremier (esetleg) a magyar előadás, a szegedi. Mindenesetre *Böhm György* vállalkozott a transzplantált anyag további átültetésére, amely az „emberi színjáték” misztériumutalásos alcímével mintha eleve fölmentést kérne az elkerülhetetlen szimplifikálásokért, összevonásokért, a nagy ívű kanyarokért, lecsupasztott jellemekért, szituációkért. Kénytelen-kelletlen fanyarult rá. A cselekmény ugyan mindössze egyetlen esztendő fog át, az 1934-eset, szilvesztertől Kirov meggyilkolásáig, a történései azonban annyira szerteágazóak, hogy a nézőben olyasfajta érzést kell táplálnia, mintha valóságos emberöltőt ívelne át. A dolognak ezzel a részével nincs is baj. Vezetők és vezetettek bukkannak föl, időről időre ugyanazok, s látjuk, miként gabalyodnak ördögi pókhálóba, bénulnak mindegyre cselekvésképtelenné. Csak hát, annyian vannak, hogy jószerivel nem jut energia megkülönböztetésükre, egyikükre sem. Igazából csupán Sztálinra. Belőle is a hatalom természetéről morfondírozóra, az ideológusra. Tulajdonképpen azt mondhatnánk, ha a regény Szasa Pankratovról, az egyetemről csacska-ságokért (elmaradt vezércikkért, faliújság-epigrammákért) kicsapott, internált fiatalemberről szól — ez a színpadi Arbat inkább Sztálinról. Ruszt József rendezése is mintha ösztönösen tenné át *vizuális térbe* a regény és szindarab eme finom distanciáját: Dzsugasvilit végig a színpad előterében tartja, a riválzával párhuzamos folyosón mozgatja, ismert (színpadsarki) fotelgarnitúrájától a szemközti Lenin-viaszbábúig, ami mellesleg szólva bárki remeklése (a színlap külön nem tünteti föl) — szobrászi telitalálat. Hogy mennyire hangsúlyosra transzponált Sztálin: vendégművész, *Balázsovits Lajos*, Ruszt régi — korábbi szegedi érájában is feltűnt — munkatársa játssza. Nem kevésbé elkapott fejszobrászi tündökléssel, mindazonáltal pompásan és egyénien kidolgozott gesztusokkal, láb- és kéztartásokkal, eredeti frázisokkal, jellegzetes modorban. Portréja a fogfájós pártvezérről — tragikomikus. S mivel a néző színpadon Sztálint eddig nemigen láthatta, ezentúl Balázsovits attitűdje jelenti számára: ilyen lehetett. Nyomatékosítása azért sem lényegtelen, mert voltaképpen erre a figurára gipszmintázta Ruszt az egész ügy, az egész előadás kulcsát. Mert hiába szembesült az elmúlt évtizedek során ki-ki megannyiszor (rádió mellett, mozihíradóban vagy éppen Kistarcsán, Recskén) az úgynevezett Sztálin-jelenséggel, a diktátor személyiségével — az „eleven” találkozást, *kollektíve*, a nézőtér először éli át. Ilyeténképpen Zeitstück hát a szegedi Arbat, a fogalom klasszikus értelmében — s nincs rajt' röstellnivaló, mégha a műfaj klasszikus értelmezésében, e nagy műfaji átrendeződésnél bele is vész a dráma. Pontosabban az úgynevezett klasszikus dráma, mely *más klasszikus szabályok* vonzásterében működik — mondjuk a piscatori modellben; mert hiszen ki merné cáfolni, hogy ez a stildramaturgia mára nem kövült hasonlóképpen klasszikussá immár. *Molnár Zsuzsa* hátsófalli ikonosztázokkal alufóliázott, rugalmasan mobil, naturáلكellékekkel sem zsúfolt színpadán az első pillanatoktól nyilvánvaló: újabb fejezetét írja Ruszt *szertartásszínháza*. Erősen zenei töltésű nagymisést celebrál, *Alekszandrov* Sztálin-kantátájától a popritmusba mártott beethoveni örömdáig, hová magától értetődő természetességgel simul a pravoszláv cantus firmus, vagy éppen a „felelj, hol vagy szép Szulikó”, amint *Szabady József* citálja Jezsov elvtársat bonvivános kézmozdulatokkal, (mellesleg az Abuladze-filmre emlékeztetve kísértetiesen, ahol momentán a diktátor dalolt, és a Trubadúr strettáját). Ruszt passiójátékának szereposztása szerint Jézust kisfiú játssza, akit azonnal levetkőztet és megmosdat lavórban a Mama (lavabo manus). A gyermeki tisztaság, naivitás, romlatlanság jelenti tudniillik egyfelől a „kortársi” szemlélőt (netán a rendező rajzolta rá magát), másfelől

a kontrasztot, hiszen az a kisgyerek tűnik elő folyton-folyvást Sztálin-Lucifer mellett, akinek simogatja a buksiját, akivel eljátszadozik a nagyfőnök, akinek magyaráz. Mondom, mint a misében: egyszerre valóságos és jelzesszerű, gyakorlati és képletes minden. A csekisták piros nyakkendős monotonijából a tömegjeleneteknek, mészarcú figuráknak görög sorstragédiák kórusait megidéző beállításáig (a jelmezeket is Molnár Zsuzsa jegyzi), vagy az olyan állandó elemek cirkulásáig, mint a két szuronyos katona, buffós maszkokban. Aki kilóg a sorból, levágják. E gyakorlatias filozófia spanyolcsizmájában szenved a kálváriáját a Szasát aszketikusan, kamaszos-felnőtti toleranciaingerekkel vibráló *Szervét Tibor*; Ruszt jelentős fölfedezése a szegedi deszkákon. Neki az is hiteles, ha dühbe gurul (mert általában ez a bajom régóta több színésszel, az indulatok kifejezésére alig találnak más eszközöket az emelt hanghordozásnál, kiabálásnál). Még halunk róla.

Úgy gondolom, mindannyian az Arbat gyermekei vagyunk itt Közép-Európában — írja a műsorfüzetben Ruszt József. A sorsközösség vállalása és a darab cselekményének, közvetlen, illetve közvetett eseménykrónikájának *nyomasztó közelségtudata* okozhatja, hogy az előadás nincs rendesen befejezve. Csak színpadtechnikailag. Ritmikusan meg-megszakadó szűrt fényeső alatt zajlik le Sztálin detronizálása. Deheroizálása. Az élő diktátor játssza el pár másodpercben azt, ami halála után történt meg vele, s történik ma is, hosszú-hosszú évek óta, nem utolsósorban ezen az előadáson. Ami — ismétlem — politikai értelemben régóta nem reveláció, viszont színházi értelemben, a katarzisok tűzhelyemelegénél, feltétlenül az. Érdemes tett színhelye tehát a szegedi Kiszínház, 1988/89 hideg telén.

Miközben az országban — sőt, odaát, de többfelé a táborban — megint folyamatosan egy újabb olvadás...